

beschouwde. Getalsmatig waren de resultaten overigens beperkt. Dat was echter niet op de eerste plaats het gevolg van gebrek aan inspanning. Maar de belemmeringen waren groot. Er bestond verschil in taal en cultuur en de ingezette menskracht was relatief beperkt: nauwelijks enkele decennia, steeds gehinderd door oorlogsgeweld. De gegeven tijd was dus ook te kort: de compagnie kon zijn politiek-culturele hegemonie niet stevig vestigen. De belangrijkste hinderenis voor het ontstaan van een Portugeestalige gereformeerde kerk onder de Lusito-Braziliaanse bevolking was echter volgens Schalkwijk in dat verband het verdrag dat de WIC in 1630 sloot met de koloniale bevolking. Dat schonk namelijk een ruim verwoorde gewetensvrijheid, welke feitelijk tolerantie opleverde en dus de activiteiten van de rooms-katholieke geestelijkheid niet werkelijk beëindigde.

Schalkwijk heeft, zoals gezegd, een imponerende studie geschreven. Gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal, contemporaine literatuur en de latere historiografie, inzichtgevend geordend en degelijk geanalyseerd, vol historiografische aanvullingen en correcties. Een standaardwerk dus, te raadplegen niet alleen door geïnteresseerden in de geschiedenis van Hollands Brazilië maar door iedereen die de Nederlandse en Nederlands-koloniale kerkgeschiedenis wil leren kennen.

G. J. Schutte

M. Gullan-Whur, *Within reason. A life of Spinoza* (Londen: Jonathan Cape, 1998, xviii + 398 biz., £20, ISBN 0 224 050 46 X).

Baruch de Spinoza belichaamde drie eeuwen lang het klassieke ideaal van de filosoof wiens levenswandel in volmaakte harmonie is met zijn leer. In de twintigste eeuw stond hij in Nederland in een reuk van heiligheid. De stille lenzenlijper van Rijnsburg gold als onaantastbaar zinnebeeld van deugdzaamheid. De filosoof M. Gullan-Whur biedt ons nu een andere Spinoza, en dat werkt verfrissend. Hij komt in haar boek naar voren als een arrogante en in intellectueel opzicht eenzame man, zonder vrouw en zonder vrienden voor het leven. Het gaat daarbij niet alleen om een herwaardering van de persoon. Spinoza's filosofie heeft een praktische strekking: het wijzen van een weg uit onderworpenheid aan impulsen naar een vrijer bestaan door het tot gelding brengen van redelijk inzicht tegenover geestelijk onvermogen en illusies. Is Spinoza's thema het geslaagde leven van de individuele mens, dan is zijn eigen leven hierbij stellig relevant.

De uitwerking van deze thematiek is evenwel een hachelijke onderneming, want de bronnenbasis is beperkt. De contacten van de filosoof waren omgeven door omzichtigheid. Zijn leer van God en de mens was onverenigbaar met fundamentele christelijke opvattingen, zodat elke associatie met zijn persoon een bedreiging vormde voor de positie van de betrokkene. Daarom ook schraptten de redacteurs van zijn nagelaten werk persoonlijke elementen uit zijn briefwisseling. Er is bovendien geen echt jeugdwerk dat aanknopingspunten biedt. De 'rijpe' Spinoza is al in zijn eerste geschriften aanwezig, en die aanwezigheid is verre van persoonlijk. Weliswaar vertelt Spinoza van zijn eerste schreden op zoek naar een waarachtig goed, maar over deze 'ik' komen we niet meer te weten dan de ontdekking dat eigen denkkraft leidt tot onafhankelijkheid. Er ligt hier een parallel met de inhoud van zijn denken. Spinoza gaat uit van het concrete individu, maar dat is bij de intellectuele zoektocht niet meer dan een te bewerken grondstof.

Gullan-Whur combineert een weerbarstige materie op een groot aantal deelgebieden. Zorgvuldig geeft zij lacunes in onze kennis aan. Teksten van Spinoza, archiefstukken en vermeldingen

bij vroege biografen worden gewogen en gecombineerd, waarbij de beroepsmatige vertrouwdeheid met het werk van Spinoza goed van pas komt. Deelconclusies geven stof tot discussie, maar zijn steeds omzichtig beredeneerd. Dankzij die nauwgezetheid weerstaat de auteur de verleiding om specifieke passages in Spinoza's werk terug te voeren op zijn (volgens een vroege biograf) enige grote liefde, een meisje dat per saldo met een ander trouwde (188). Zij maakt veel werk van denigrerende opmerkingen van Spinoza over vrouwen, maar refereert ook aan de weinig vleierende wijze waarop hij mannelijke zwakheden aan de orde stelt.

Naast sterke kanten heeft deze studie even duidelijke onvolkomenheden. De biografie zou idealiter een tijdsbeeld moeten geven via de persoon van Spinoza, maar de zeventiende eeuw krijgt in dit boek geen duidelijke invulling. Een afgebakende methodiek ontbreekt, en al te vaak meandert het betoog voort tot het beschikbare materiaal volledig is verwerkt. Typering en bronnenkritiek zijn niet trefzeker. Zo wordt als vanzelfsprekend gesproken over reactionairen en progressieven (58). Een pamflet uit 1665 wordt getypeerd als een anticipatie op Rousseau en Robert Owen, maar een plaatsing in de eigentijdse sociale en religieuze context ontbreekt (131). Tekstedities, archiefinstellingen, doop- en trouwboeken en encyclopedieën worden op een hoop gegooid. Een toelichting die is aangebracht op een Engels cataloguskaartje uit de negentiende eeuw doet dienst als ondersteuning van de interpretatie.

De sceptische combinatie van de woorden 'reason' en 'life' uit de titel van het boek wordt uitgewerkt rond het thema Spinoza en de vrouwen. De these is dat Spinoza jegens vrouwen een groeiende minachting en weerzin voelde en geobsedeerd was door het thema van seksuele jaloezie. Het benodigde intieme materiaal leidt de auteur af uit een pejoratief gebruik van de term 'vrouwelijk' en uit twee passages in Spinoza's latere filosofische en politieke werk. De eerste daarvan bevat een pregnante beschrijving van de versmadede persoon in zijn gedachten en voorstellingen omtrent de geliefde en diens partner. De these legt wel erg veel in deze tekst. Het is verre van evident dat Spinoza's aandacht voor dit thema buiten proportie is. Zijn beschouwing past keurig binnen zijn uitwerking van basale gevoelens van liefde en haat, en naast de uiteenzetting over haat die volgt op liefde staat een passage over liefde die volgt op haat.

De tweede passage, volgens velen een smet op Spinoza's werk, gaat over de verhouding tussen de geslachten. Vrouwen, aldus Spinoza, hadden in elke samenleving tot op heden een ondergeschikte plaats. Vreedzaam samenleven van mannen en vrouwen op basis van gelijkwaardigheid is blijkbaar uitgesloten. Daarom is het toekennen van politieke rechten aan vrouwen een probleem. De auteur spreekt hier van een 'crescendo of disapproval of female nature' (296). Het achterliggende probleem is de verhouding tussen fysieke eigenschappen en mentale capaciteiten. De auteur betoogt dat met Spinoza's denkwijze in overeenstemming zou zijn geweest dat een rationeel bestaan voor beide geslachten mogelijk is ondanks fysiek bepaalde verschillen. Dit is een overtuigende interpretatie. Spreekt Spinoza niet ook over een huwelijk waarin geestelijke vrijheid, en dus zelfbeschikking, de grondslag vormt van de liefde van beide partners? Maar dan is Spinoza's achterstelling van vrouwen in politieke rechten niet het gevolg van een natuurlijke inferioriteit. We hebben hier kennelijk van doen met een van die accenten in zijn werk die ook volgens Gullan-Whur (xii) om een concrete context in tijd en plaats vragen.

Spinoza sloot behalve vrouwen ook huispersoneel, kroegbazen en beulen uit van politieke rechten. Voor elk van die categorieën kan de verklaring voor de uitsluiting gevonden worden in een specifieke maatschappelijke positie in de vroeg-moderne samenleving. Maar van zulk historisch relativisme wil de auteur niet horen. Conventionele gronden zijn in haar ogen geen excuus voor Spinoza's uitsluiting van vrouwen uit de politiek (295). Dit waardeoordeel is misplaatst en houdt een niet onbelangrijk feit buiten zicht. Spinoza's denken over de verhouding tussen lichaam en geest is strikt seculier. Dat dit bij hem leidde tot de vaststelling van gedeelde

geestelijke mogelijkheden spreekt allerminst voor zich. De aandacht voor fysieke kenmerken van menselijke groepen heeft vanaf de achttiende eeuw tot nog wel andere conclusies geleid.

Jaap Kerkhoven

J. Charnley, *Pierre Bayle. Reader of travel literature* (Bern: Peter Lang, 1998, 202 blz., Zwfr 46,-, ISBN 0 8204 3434 5).

Reisverslagen mogen nu populariteit genieten omdat ze persoonlijke, schriftelijke impressies bieden van landen en plaatsen die de meesten van ons alleen van televisiebeelden kennen, in de zeventiende eeuw deden ze meer dan dat. Wereldreizigers die toen hun ervaringen en belevenissen op papier stelden, deden dat voor een publiek dat voor informatie over verre streken totaal afhankelijk was van hun observaties. Reisverslagen waren in die tijd voor de achterblijvers vaak het enige middel om kennis te maken met de steeds groter wordende wereld.

Een van die achterblijvers was de Franse hugenoot Pierre Bayle (1647-1706). In 1680 om geloofsredenen uit Frankrijk gevlucht, verbleef hij de rest van zijn leven in Rotterdam, waar hij aan de Illustere Academie doceerde en een aantal lijvige studies over historische onderwerpen schreef. In 1697 bracht hij de *Dictionnaire historique et critique* uit, een encyclopedisch werk dat fouten in het werk van andere schrijvers beoogde te corrigeren. Het is een veelzijdig en omvangrijk overzicht met kritisch commentaar op de opinies, meningen en feiten die in Bayle's tijd circuleerden. Veel van zijn correcties baseerde Bayle op de verslagen van ontdekkingsreizigers.

Joy Charnley, professor aan de universiteit van Glasgow, heeft in *Pierre Bayle. Reader of travel literature* achterhaald welke literatuur Bayle las, en stelde daarnaast vast hoe hij ermee omging. Bayle blijkt de verslagen als achterblijver allesbehalve kritiekloos te hebben gelezen. Wat hij las, voorzag hij altijd van een persoonlijke en kritische noot. Reizende Nederlanders die betoogden dat het hun (goddelijk) recht was bezit te nemen van Afrika, konden bijvoorbeeld rekenen op Bayle's kritiek: 'Quel sophisme! Quel mépris de l'état de la question!'

Charnley's studie heeft drie zeer bruikbare appendixen: van reisliteratuur die in Bayle's tijd in omloop was, van reisliteratuur die in de *Dictionnaire* verwerkt is en van reisliteratuur die Bayle elders in zijn oeuvre gebruikte. Daarnaast heeft de studie een meer dan nuttige en overzichtelijke inleiding over de ontwikkelingen in het West-Europese reizen en de West-Europese reisliteratuur van de zeventiende eeuw. De belangrijkste veroveringen en ontdekkingen passeren de revue, en de consequenties daarvan voor het wereldbeeld van de reizigers worden inzichtelijk gemaakt.

Duidelijk wordt dat de reizigers van de verschillende continenten verschillende verwachtingen hadden, gebaseerd op klassieke en middeleeuwse vooroordelen. Ook is duidelijk dat de opbrengst van de reizen per continent verschilde. Stond het Oosten altijd al om zijn wijsheid bekend, in Afrika verwachtte men niets dan 'wilden' aan te treffen. En die verwachtingen zag men ook altijd bewaarheid. Des te opvallender is de scherpe opmerkingszin die Bayle hier vanuit Rotterdam tegenover stelde. Als achterblijver zag hij meer dan menig ooggetuige, zoals Charnley met talloze voorbeelden aantoonde.

Enig minpuntje van de studie is dat de citaten uit de reisverslagen onvertaald zijn gebleven. Naast Frans en Engels zal de lezer ook Spaans en Italiaans moeten kunnen lezen om alles tot in detail te kunnen volgen. Meer dan een klein minpuntje is dit niet. Het geheel laat een meer dan positieve indruk achter, en weet voortdurend te verrassen.

Els Stronks